

ÉNKÉP, ELLENSÉGKÉP ÉS IDEGENSÉG HANS CAROSSA 1916-OS HÁBORÚS NAPLÓJÁBAN

Hans Carossa megítélése meglehetősen ellentmondásos: bár 1933-ban, Hitler hatalomra kerülése után a „első emigrációt” választja, hangsúlyozva távolságtartását a birodalommal szemben, később, a második világháború alatt mégis az egyik leginkább támogatott íróvá válik. Átvesszi a frankfurti Goethe-díjat (1938), elvállalja az Európai Írószövetség elnöki posztját (1941), a háború után pedig kísérletet tesz szerepvállalásának tisztázására (*Ungleiche Welten*, 1951). Carossa 1916-ban a román fronton katonaorvosként szolgál, tapasztalatait naplójában jegyzi fel, amely 1924-ben jelenik meg először (*Rumänisches Tagebuch*¹). Carl Rothe, az Írószövetség titkára 1943-ban

épp ezt a naplót ajánlja az Írószövetséghez közel kerülő Szabó Lőrincnek: „Carossa könyvei közül a háborús naplót, ha nem is a legjellemzőbbnek, de a legjelentősebbnek tartom. Hallatlan prófécia rejlik benne, és prózája lírai magaslatokba szökik. Jó lenne, ha Magyarországon is megismernék.”² Feltehetően Carossa pozícióját, illetve hogy alkalmasnak gondolták a posztra, ez a könyv is meghatározta, feltételezhetjük, hogy illeszkedett az aktuális kultúrpolitikai értékrendbe, akkor is, ha semmilyen módon nem hozható összefüggésbe fajelméleti vagy nacionalista elképzelésekkel. Tanulmányomban azt vizsgálom, hogy Carossa naplójában

¹ Hans Carossa: *Rumänisches Tagebuch: Aufzeichnungen im Ersten Weltkrieg*. Frankfurt am Main – Hamburg, 1961, Fischer Bücherei. Magyarul: Hans Carossa: *Naplójegyzetek az 1916. évi román frontról*. Ford. Antal Imre. Csíkszereda, 2014, Pallas-Akadémia. (A szövegben az idézetek oldalszámai a magyar nyelvű kiadványra vonatkoznak.)

² Carl Rothe Szabó Lőrincnek 1943. 09. 30., Überlingen Bodensee: „Das Kriegstagebuch von Carossa halte ich für das bedeutendste seiner Bücher, wenn auch nicht für ein typisches. Aber es steckt eine unerhörte Prophetie darin, und seine Prosa erreicht lyrisches Mass. Es wäre gut, es würde in Ungarn bekannt.” Idézi Kiss Noémi: *Ki Carl Rothe? Szabó Lőrinc és Carl Rothe kapcsolatának irodalmi térképe*. Miskolc, 2000, Miskolci Egyetem BTK – Szabó Lőrinc Kutatóhely (Szabó Lőrinc Füzetek 1.), 48–49. Saját fordítás.

milyen értékválasztás, morális viszonyulás jellemzi az első világháború közvetett leírását, különös tekintettel az önértelmezés és idegenség alakzataira, valamint az ellenségkép megjelenésének módjaira.

A napló jelentős részében a Franciaországból a román frontra (Parajdig vonattal, majd onnan gyalog való) eljutás eseményeit vázolja, ilyen értelemben rendhagyó háborús naplónak tekinthető. Hiszen a háború nem csak azért nem látszik makroszinten, mert az egyéneknek csak a mikrotörténetekhez van hozzáférése. Azért sem látszik, mert a napló első felében a háború elérendő célként, távlati eseményként van jelen, a hozzá való viszonyt a várakozás attitűdje határozza meg. A dolgok a narratív én számára sajátos kauzális rendbe illeszkednek, az utazás, a frontra vezető útvonal eseményei, nehézségei és pozitív élményei egyaránt sajátos motivációként értelmeződnek. Mintha minden, ami történik az út során, a katonarvos jólétét, eredményességét szolgálná. A narratív identitásnak így meghatározó szegmense lesz a katonamivolt, továbbá az orvos-identitás, és ez egyfajta kiválasztottság-tudatot eredményez: a napló tanúsága szerint a hőse képességei révén arra hivatott, hogy győzelemhez segítse a népet. A szöveg kezdetén a francia táj, a tenger idegenségének, egzotikumának leírása, a szállásadókhoz való udvarias, joviális, sőt paternális viszony, a kikül-

dendő levelek cenzúrájának szenvtelen tudomásul vétele egyaránt a megváltozott körülmények elfogadását, a háború iránti elkötelezettséget, a sajátos hivatástudat kifejeződését jelzi. A román frontra utazó Carossa sok szempontból úgy viselkedik, mint Zygmunt Bauman zarándokja, aki legyen „bárhon is, nem ott van, ahol lennie kellene, és nem is ott, ahová álmai vinnék. Az igazi világ és az e világi »itt és most« közti távolság az elérendő és az elért dolgok közti egyenlőtlen viszonyban rejlik. A jövőbeni küldetés dicsősége és nagysága elértékteleníti a jelent, csökkenti jelentőségét, és bagatellizálja. A zarándok számára csak az utcáknak, és nem a házaknak van értelmük; a házak csak kísértések a fáradt vándor számára, hogy pihenjen, kikapcsolódjon, elfeledje a célt, vagy hogy bizonytalan időre elhalassza a cél elérését.”³ A zarándok számára a pusztaság, a frontra utazó katona számára pedig a hátország az én elvesztésének a terepe, ahol a „gyökereitől és terheitől megfosztott Én tapasztalata” hozzáférhető. Az utazás, a távolság (a mindenkori „itt”) a várakozást jelenti, az elérendő cél, az „ott” a kielégülést: az identitás volta-képp egy funkcionális identitásra szűkül. Azonban az idő sem a zarándok,

³ Zygmunt Bauman: *A zarándok és leszámrazottai: sétálók, csavargók és turisták*. Ford. Teller Katalin. In Biczó Gábor (szerk.): *Az idegen – Variációk Simmeltől Derriáig*. Debrecen, 2004, Csokonai, 192.

sem a katona számára objektív módon nem mérhető: csak az élet eseményei, az előrehaladás és a késlekedés ritmusa határolja, osztja fel azt.⁴

A napló énje sajátos viszonyt alakít ki azokkal, akikkel érintkezik: az egyenruha mint egyfajta stigma, a hátország lakóihoz, valamint a közkatonákhoz való viszonyt is hierarchizálja. A katonatiszt és az orvos is felsőbbrendű, a normális élet keretei között és a háború okozta megváltozott normák keretében is: szállása, ellátása, a helyiek szempontjából pedig a megítélése, az elfogadása mindig jobb, mint a közkatonaké. Másrészt azonban a német katonaorvos, akit el kell szállásolni, idegen, és a megjelenése akkor is betolakodásként, az intim szféra megsértéseként, területfoglalásként értelmeződik, ha egyébként a viselkedése megfelel a társadalmi normáknak: „A pitvarban egy csicskás fogadott, mondva, hogy jobb lenne, ha a szomszédba költöznénk, mert ez a ház tele van mindenféle kártékony rovarokkal, valósággal hemzsegek. [...] Mindjárt megsejtettem, hogy a hűséges szolga az urát akarta attól a kellemetlenségtől megmenteni, hogy az egyik szobából kiköltözzön, ti. két szobát foglalt le, de most egyiket számomra utalták ki.” (19.) A naplóban az idegenség-tapasztalatnak ez a formája (ti. hogy egy adott szituációban a másik velem

kapcsolatos idegenség-tapasztalatát felismerem) meglehetősen reflektáltan van jelen, egy másik szöveghely például a székeknek a bevonuló (baráti) német csapattal kialakított sajátos cse-rekereskedelmét írja le, érzékeltetve a saját és az idegen oppozícióját, a kommunikáció és megértés szükségszerűen korlátozott létrejöttét. Kivételt jelent a reflektált, önreflexív megközelítés alól az a bejegyzés, amelyben a szállásként kijelölt parasztház gazdájának rosszkedvét a házépítés elakadásával magyarázza, és nem hozza összefüggésbe a katonák kényszerű befogadásának tényével (33.)

Az idegenség ebben a kontextusban Waldenfels meghatározásával állítható párhuzamba, amely hangsúlyozza, hogy „az idegenség nem egyes megfigyelt, megnevezett vagy elemzett tárgyak jellemzője. Az »idegen« szó más nyelvekben is a kétértékű állítmányokhoz tartozik. Csak *viszonylatban* (x idegen y számára) és csak *alkalomszerűen* (valami idegen az egyik vagy a másik esetben) használhatjuk. Az idegenséget végezetül a *sajáttal* ellentétben kell látni, mely önmagát határolja be azáltal, hogy a másikat kirekeszti.”⁵ Az idegenség azonban leggyakrabban ellentétes előjellel jelenik meg a naplóban, mint az én tapasztalata, amelyet a Másik jelenléte hoz létre: az idegenről

⁴ Bauman: *i.m.*, 193.

⁵ Bernhard Waldenfels: Az idegenség etnográfiai ábrázolásának paradoxonjai. Ford. Teller Katalin. In *Az idegen*, 99.

alkotott kép konstitúciója, a „másság” fogalma⁶ változatos szituációkban, szociokulturális összefüggések mentén alakul. A német katonák az érlelt francia sajtót ehetetlennek minősítik, ezért jobb híján fociznak vele, rácsodálkoznak az építkezési szokásokra, a díszes székelő kapura, a bejárat vidék soknyelvűségére, és relikviaként, vagy inkább szuvenírként visznek magukkal egy darabot a sóvidék szikláiból. Jellemző a koloniális szemlélet: az idegen szinte minden esetben valamilyen okból alárendeltként jelenik meg, a másikat a rávetülő tekintet nemcsak tárgyiasítja, hanem animalizálja is. Egy helyen például a távoli kultúrák általános jellemzőjeként jelenik meg az ösztönösség, az agresszió, a barbárság: „Azért, hogy a legénység figyelmét eltereljem oltás közben, amikor a bőrüket szítavá szurkáltam, meséltem nekik mindazokról, akik eszembe jutottak az osztályban felfüggesztett képek láttán: vadnépekről, indiánokról, malájokról. Elmeséltem nekik az acsinok különleges szokásait, akik megkoronázásra váró társukat annyira összeverték, hogy az csak rövid ideig élhette át trónra lépését.” (28.)

Máshol pedig az idegen nép nyelvhasználata, testi megjelenése és attitűdje tűnik fel alárendeltként, hiszen a napló elbeszélője a saját nyelvét és kultúráját, viselkedési sajátosságait te-

kinti normának. Például, egy szöveghely a kvázi egyenrangú szövetséges katona figuráját bagatellizálja: „Békéscsabán egy égszínkéék ruhás, fiatal, eltávozásról visszatérő tiszt szállott fel közénk a vonatra. Magyar huszár volt, aki gyerekes szertelenségével, mint egy kolibri madár szórakoztatta a komoly németeket.” (25.) A differencia, amely a nemzeti jellegből adódik, a kulturáltság mértékének jelölőjévé válik: ugyanez az oppozíció ismétlődik meg akkor, amikor a katonák magyarul és németül beszélő asszonyokkal találkoznak: „Egyszer csak egy fekete hajú, fekete szemű magyar nő tolakodik elő, és hangos, kiabáló szavakkal kezd beszélni a románok szörnyűségei tetteiről. Aztán egy szőke német nő, aki gyermekkorától itt él a faluban, csendesen, megfontoltan, láthatólag tárgyilagossággal megőrzésével a súlyos vádat próbálja csökkenteni.” (31.) Azonos társadalmi, szociokulturális körülmények között, ami ismerős (azaz német) szimpatikusabb, könnyebben akceptálható, mint az, ami idegen (ez esetben magyar): a két, egymással egyenrangú, de egymásnak részben ellentmondó beszámolóból a naplói számára az válik hitelessé, ami a saját nyelvén, a számára megszokott viselkedési mintázattal kísérve hangzik el.

Žižek Lacan nyomán állapítja meg, hogy a tényleges interszubjektivitás nélkül nincs egyenrangú viszony: ha a másik csak az elbeszéléseben, a le-

⁶ Waldenfels: *i.m.*, 105.

írásomban van jelen, és nem kap hangot, akkor nem tényleges szubjektumként, hanem csakis tárgyasítva, elidegenítve képes megjelenni. A Másiktól megvont hang, vagy a Másik hangjának „meg nem hallása”, vagy félreértése (például azért, mert más nyelven beszél) szintén hozzájárul ahhoz, hogy ne tudjuk őt egyenrangú szubjektumként kezelni, hanem pusztán a komfortérzetünket veszélyeztető Másikként, Idegenként tekintünk rá.⁷ Példa erre ez is, amikor a naplóban az egyébként szövetségesnek számító szállásadó jelenik meg az idegen (barbár?) nő sztereotípiájaként, és válik alulpozícionálttá, egyrészt vállalt társadalmi, nemi és szituációs szerepe miatt, másrészt a korporális leírás egyszerre láttatja nevetségességnek, félelmetesnek és taszítónak: „A már régen volt fiatal asszony még mindig kecsesen mozog, kerek, világoskék szemét finom vérerek hálózák be, fekete főkötője alól vörös hajtincs tör elő. Megízlelte az almabort és az ételünket, s viszonzásul almával és szilvával kedveskedett, magyar és román szavakra tanított. Először tábort papnak nézett és nagy tisztelettel övezett. De amikor megtudta, hogy nem pap vagyok, hanem olyan, mint a többiek, bizalmasabb lett, úgy, mint az asztaltársaság legidősebb tagjához. Gyakran finoman

reám hajolt, mit óhajtanék? Ez a ceremóniás viselkedése kitörő kacagásokat váltott ki, de ő ezzel nem törődött. Néha magában beszélt, mintha természetében egy kissé megtévelyedett volna.” (33–34.)

Az idegenség tapasztalata itt egyfajta interszubjektív viszonyhoz kötött, amelyet a heteroszociális viszonyrendszer határoz meg, és amelynek alapvető tapasztalata mégis a saját test azonos-sága, és ennek tükrében a másik test idegensége. A goffmani stigmafogalom a foucaulti kulturált test elvárásával kapcsolódik össze: a szállásadó azért különös és taszító, mert viselkedésében ellentmond az ideálisnak tűnő kontrollált, felügyelt, szabályozott, neutrális test eszményének. A naplóban megfigyelhető, hogy a testek (beleértve a felkínálkozó, vagy akár meztelen női testeket) csak ritkán erotikusak, a leírásuk legtöbbször nem illeszkedik az intimitás diskurzusába. A női test vagy eltűnik az adott társadalmi réteghez köthető szociális identitása mögött (mint például a kendőben, paraszti öltözetben a földet művelő vidéki asszonyok leírása során), vagy ösztönösségében, alárendeltségében jelenik meg (mint a fenti példában, vagy a temetőben bolyongó, elhunyt szeretteit rendületlenül kereső, mentálisan sérült félmeztelen nő esetében), és a vonzó női test képe leginkább a heroikus (pl. családtagjait védelmező) nőtípus esetében van jelen.

⁷ Ld. Földes Györgyi: *Corpus alienum*. Helikon, 2013/3., 164.

Ennél gyakoribb (különösen a frontra érkezést követő bejegyzésekben), hogy a test patalogizálódik, valamilyen fizikai vagy pszichikai rendellenesség terepeként tűnik fel. A katonaorvos tekintete a tüdővészben szenvedő tízéves lány beteg testét; a bajtársak roncsolt, csonkolt testét; és az ellenséges katona sebes, sérült fizikumát egyaránt anatomizálja, objektiválja, analizálja és anonimizálja. A test itt már nem valakinek a teste, hanem betegségek, károsodások, tünetek halmaza, amely így hozzáférhető, leírható, műveleteknek vethető alá. A patalogizált test jelenléte a szövegben kizárja a test idegenként való felismerésének lehetőségét (az anatómiai test mechanizmusai kívülről tekintve újra meg újra az ismerősség élményét adják).

Az ellenség és barát fogalmát, az ellenségeskedés és barátkozás aktusát nyilvánvalóan objektív társadalmi és perszonális viszonyok, adottságok határozzák meg: ilyen értelemben az ellenségkép a reális politikai vagy háborús ellentétektől nem független. A valóságban azonban részben arról leválva alakul: a kiélezett politikai vagy történelmi szituációkban a társadalom minden tagja rendelkezik ellenségképpel, függetlenül attól, hogy rendelkezik-e tényleges empirikus ismeretekkel az ellenségre vonatkozóan – hiszen az ellenség többnyire idegen, akihez hierarchikus a viszonyunk, vagy a félelem,

vagy a legyőzés szándéka az uralkodó. Az ellenség fogalma egyfajta kollektív tapasztalatként rögzül, amely tudás azonban rendszerint nem közvetlen empirikus tapasztalatból származik, hanem a fennálló viszonyrendszereket közvetítő hivatalos vagy nem hivatalos leírásokból. Az ellenséggel kapcsolatos ítéleteinket, előítéleteinket, vagyis hogy milyen tulajdonságokat, morális kódokat és viselkedésbeli jellegzetességeket társítunk az ellenséghez, a saját viszonyulásunk, félelmeink, frusztrációink alakítják. Az ellenség tehát a szövegben, a szöveg által, egy adott, meghatározott szabályok szerint működő diskurzusban, jellegzetes retorikai megoldások révén „jön létre”.

Hans Carossa naplójában az idegenség élménye meglehetősen differenciáltan jelenik meg, azonban nincs körvonalazható ellenségkép: az ellenséges katonákkal (sérültekkel, hadifoglyokkal) való találkozás leírása nem különbözik jelentős mértékben a többi idegennel való találkozás leírásától. Az orvos humánus viszonyulása, és előítéletekkel terhelt, a Másikhoz való viszonyt eleve hierarchizáló attitűdje egyaránt megilleti a szövetségesnek számító és az ellenséges személyeket is. Ez azonban nemcsak azt jelzi, hogy a katonaorvos számára morálisan nem megengedhető az ellenség kirekesztése, definiálása. Azt is jelenti, hogy az idegen a történelmi és politikai kate-

góriáktól függetlenül veszélyezteti az identitást, ezért mindenki, aki idegen, valamelyest ellenség is. Koselleck az ellenség megnevezésének három típusát vázolja, a barbár, a pogány és az untermensch egyaránt 1-1 ellenségtípust, az ellenséghez való viszonyulás három alaptípusát különbözteti meg. Az ellenség megnevezése tehát az idegenség fogalmához hasonlóan relációs

és szemantikai oppozíciós kategória⁸, a Másikhoz való viszonyunkra, ezzel együtt pedig egy meghatározott hierarchiára utal, azaz lényegében inkább rólunk ad képet, és nem az idegenről, vagy az ellenségről.

⁸ Szabó Márton: Az ellenség neve. In Uő (szerk.): *Az ellenség neve*. Budapest, 1998, Jósöveg, 10.